

УДК 130.2

“ІНША ЕСТЕТИКА” ЯК “ПОЗАКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР”. МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ АЛЬТЕРНАТИВНИХ РАДЯНСЬКИХ ЕСТЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Яніна Пруденко

*Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова,
вул. Тургенівська, 8/14, 01054, м. Київ, Україна,
ya.prudenko@gmail.com*

Здійснено спробу пошуку методології дослідження маргінального напрямку радянської науки – “іншої естетики”, що виникла у кінці 1950-х у СРСР у міждисциплінарному полі на межі гуманітарних наук, кібернетики та мистецтва. “Інша естетика” досі залишається малодослідженим явищем у сучасній історії науки, проте її власне дослідницьке поле було досить широким і мало вплив на академічну радянську естетику. Розглянуто концепт “динамізму культури” Ю. М. Лотмана, який запропоновано як методологію дослідження “іншої естетики”. Так, лотманівський термін “культура” розглянуто як офіційна академічна естетика, “некультура” – як “інша естетика”, а “метамовою” у цьому випадку є політична ідеологія, що визначала чіткі рамки для наукового дискурсу в СРСР. Тож “інша естетика”, використовуючи вокабуляр Ю. М. Лотмана, була однією з тих “периферійних ділянок”, що забезпечувала у радянській культурі періоду “відлиги” “швидкі динамічні процеси”.

Ключові слова: “інша естетика”, радянська естетика, радянська кібернетика, кібернетичне мистецтво, машинне мистецтво, семіотика.

Виникнувши у середині ХХ століття, цифрові технології вплинули практично на всі сфери діяльності людини, зокрема і на гуманітарні науки та мистецтво. І якщо у Великій Британії, США, Франції та інших країнах консолідація математичних та гуманітарних наук з появою ЕОМ відбувалася з блискавичною швидкістю, то в СРСР подібні процеси з’являлися радше як маргінальні дослідження, які частіше за все розвивалися не за підтримки державної верхівки, а всупереч їй. Міждисциплінарний західний феномен Digital Humanities уже був неодноразово описаний авторкою статті [див.: 10; 11; 12], тема ж цієї розвідки – “інша естетика”¹ – маргінальні, альтернативні естетико-філософські дослідження, що виникли під впливом бурхливого розвитку математичних наук і кібернетики в СРСР у середині 1950-х років². Визначенню дослідницького поля “іншої естетики”, її напрямкам

© Пруденко Я., 2018

¹ Термін авторки статті.

² Це дослідне поле було маргінальним відносно академічної, ідеологічно заангажованої естетики, хоча і взаємодіяло з нею. “Інша естетика” активно розвивалася в СРСР з кінця 1950-х років і до початку 1980-х.

вже було присвячено декілька моїх розвідок [див.: 8; 9], завданням ж цієї статті є пошук методології для аналізу цього маргінального явища у радянській естетиці.

Складність такого завдання полягає у тому, що саме явище радянської естетики досі залишається недостатньо дослідженим та описаним сучасними естетиками. Маргінальні ж її прояви є практично повністю поза увагою нинішніх дослідників. Інша складність полягає у тому, що ця маргінальна наукова сфера не є самоочевидним фактом в історії радянської естетики сьогодні, багато в чому не була вона такою і в період свого становлення і розвитку в СРСР.

Проте “інша” радянська естетика мала свій понятійний апарат, видову систему, дослідницьку методологію, що виникла із запозичень математичних і кібернетичних методів [див.: 8; 9]. “Інша естетика” розглядала проблеми естетичної свідомості: теорію кібернетичної творчості та її естетичного сприйняття реципієнтом, займалася соціологічними дослідженнями естетичної грамотності [там само]. У певний момент свого розвитку “інша естетика” набула популярності у науковому середовищі, наслідком чого стала її інституалізація та часткова апропріація її дослідницьких тем і методів академічною естетикою¹.

Необхідно зазначити, що і сама академічна радянська естетика в період “відлиги” входить у фазу своєї інвентаризації. Як зазначає історик радянської естетики І. В. Малишев у своєму нарисі, присвяченому радянській естетиці, “період з середини 50-х до кінця 70-х років XX століття можна назвати “золотим століттям” вітчизняної естетики. Соціальним імпульсом для активізації її розвитку слугувала хрущовська “відлига” та проголошена КПРС програма “будівництва комунізму”. Відносна (до сталінізму) лібералізація режиму дозволила значно розширити проблематику науки, подолати властивий їй в сталінський період мистецтвоцентризм” [7, с. 3–4]. У кінці 1950-х, як зазначає І. В. Малишев, у радянській естетиці “починається інтенсивне осмислення сутності естетичного ставлення людини до дійсності і основних естетичних категорій. Оновлюється і методологія науки, в її арсенал включаються аксіологічний, семіотичний, системно-структурний підходи, реанімується соціологія мистецтва” [там само].

Саме з кінця 1950-х – початку 1960-х починає формуватися дослідницьке поле академічної радянської естетики. Перш за все, оформлюється теорія “естетичного свідомості”, в рамках якої вивчаються естетичний ідеал, естетична потреба, естетичне виховання, естетична цінність, естетичне сприйняття та ін. Створюється понятійний апарат основних естетичних категорій: насамперед – “прекрасне”, “піднесене”, “трагічне” і їх антиподи – “потворне”, “низьке”, “комічне”. Особливе

¹ Див., напр., більш детально про діяльність ленінградської Комісії зі взаємозв’язків літератури, мистецтва і науки при АН СРСР (пізніше реорганізована у Комісію комплексного вивчення художньої творчості при АН СРСР), а також кафедри естетики Московського державного університету, що з другої половини 1960-х років апропріює дослідницькі теми “іншої естетики” та випускає декілька збірників на тему “мистецтво і НТР”.

місце в радянській естетиці займала категорія “героїчне”. Безумовно, багато в чому на становлення естетичної теорії в СРСР в цей час вплинув “Моральний кодекс будівника комунізму”, прийнятий XXII з’їздом КПРС 1961 року. Виховання всебічно розвиненої, гармонійної особистості стало загальнодержавним завданням, що стояло на шляху побудови комунізму.

І. В. Малишев вказує, що саме з “Моральним кодексом...” пов’язане зростання інтересу до естетики як науки: з’явилися наукові школи, що дискутували між собою, зросла кількість публікацій, дисертацій, фахівців у галузі естетики. Курс естетики був введений до навчальних планів технікумів, ВНЗ і навіть шкіл. Відповідно, відкривалися нові кафедри естетики, що готували майбутніх викладачів популярної дисципліни. Але, продовжує історик радянської естетики, природно, “не все було так вже райдужно. Тоталітарний режим зберігав свої основи. Марксизм-ленінізм був обов’язковою філософською методологією, а “рішення з’їздів КПРС” – “керівною лінією”. Ідеологічний корсет офіціозу не тільки стримував розвиток науки, але робив взагалі неможливим об’єктивне (тобто наукове) дослідження соціально конкретної проблематики, наприклад, радянського мистецтва, художнього методу “соціалістичного реалізму”, партійності, народності мистецтва, естетичних цінностей радянського суспільства тощо” [там само, с. 5]. Більшість фахівців у галузі естетики, як свідчить І. В. Малишев, йшли від ідеологічної догматики в дослідження абстрактних понять, хтось вивчав історію естетики. Хтось міг навіть дозволити собі “займатися чесними науковими дослідженнями”, але, “звичайно, в основному в рамках методології марксизму” [там само].

Історія радянської академічної естетичної теорії дотепер залишається недостатньо вивченою сучасними дослідниками історії науки. Тим більше практично не поміченою залишається “інша”, альтернативна естетична теорія, що виникла та активно розвивалася під впливом радянських точних наук і, що важливо, істотно вплинула на становлення офіційного естетичного дискурсу. Те, що ми сьогодні практично забули про факт існування “іншої естетики” з її полем наукової проблематики, досі не створили її періодизації, говорить про те, що ця гілка радянської естетики була досить маргіналізованою. Безумовно, помилково буде стверджувати, що вона ігнорувалася офіційним науковим дискурсом або переслідувалася. “Інша естетика”, як і багато інших маргінальних наукових сфер періоду “відлиги” і наступних періодів, балансувала на межі академічної та периферійної наукової та освітньої сфер¹.

Найбільш точно, як на мене, статус і стан “іншої естетики” в радянській науці та політичній ідеології можна описати за допомогою концепції динамізму культури Ю. М. Лотмана, наукова діяльність якого зробила істотний внесок у розвиток

¹ Яскравим прикладом такого балансу була діяльність Тартусько-московської школи та її представників.

“іншої естетики”. Безумовно, Ю. М. Лотман, створюючи свою семіотичну теорію культури, анатомував, перш за все, сучасне йому радянське суспільство і процеси, які в ньому відбувалися. І хоча як приклади у статтях, присвячених динамізму культури, Ю.М. Лотман найчастіше аналізував попередні епохи – Ренесанс, ХІХ століття – ми розуміємо, що він, як і М.М. Бахтін у своїй роботі “Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу” (1965), діагностував суспільство, сучасником якого був.

Мистецтво і культура розглядалися радянськими семіотиками як складно-динамічні системи. Для змін у культурі, згідно з Ю.М. Лотманом, необхідна сфера позаструктурної “некультури” – культурної периферії, з якої культура може черпати елементи для свого оновлення та розвитку. По суті, сфера “некультури” є структурним резервом культури та ігнорується “метамовою”, але елементи, почерпнуті зі сфери “некультури”, змінюють і саму “метамову”. “Метамова культури” ж, згідно з Ю. М. Лотманом, – це ідеологія або система цінностей певного суспільства, культури і кожного її носія, це ієрархізуючий і організуючий принцип культури у свідомості її носія.

Так, ми можемо припустити, що згідно з термінологією Ю.М. Лотмана, “культура” – це офіційна культура СРСР у всьому її розмаїтті, і нас цікавить її конкретний сегмент – радянська наукова культура, а саме – академічна естетика як радянська гуманітарна дисципліна філософського циклу. “Некультура” в нашому випадку – це “інша естетика”. “Метамова” – радянська ідеологія, яка визначає траєкторію розвитку радянської науки, але практично ніяк не контактує з “іншою естетикою” та іншими маргінальними радянськими науками, але, одночасно, створює жорсткі рамки, через які маргінальні наукові дослідження не можуть просочитися в зону “культури”. Між академічною естетикою (“культурою”) і “іншою естетикою” (“некультурою”) однозначно простежувалися взаємозбагачувальні відносини, завдяки яким відбувався конкретний приклад “динамізму культури”.

Динамізм культури, або, як його ще називає Ю. М. Лотман, “динаміка семіотичних структур” [2, с. 32], можливий завдяки амбівалентності “культура” – “некультура”. Ю. М. Лотман вважає, що “поділ простору на “культурне” і “некультурне” (хаотичне), простір живих і простір мертвих, сакральне і профанне, безпечне і те, що таїть загрозу [...], – невід’ємна властивість культури” [5, с. 142]. Він також вказує на те, що амбівалентність “як певний культурно-семіотичний феномен” [1, с. 98] уперше описана в роботах М. М. Бахтіна, і в його ж працях ми можемо знайти безліч прикладів таких амбівалентностей.

“Некультура”, або, як її ще називає Ю. М. Лотман у різних статтях зі семіотики культури, “позакультурний простір”, “антикультура”, “периферійні ділянки”, характеризується тим, що в ній найменше організованих, але найбільше “гнучких,

“змінних” конструкцій”¹, які забезпечують швидкі динамічні процеси у культурі [4, с. 16]. Позакультурні “імпульси, – продовжує в іншій статті Ю. М. Лотман, – потрапляючи на вхід культурної системи, піддаються надалі трансформаціям за законами її мов, породжуючи самозростаючу лавину інформації, тобто динамічний розвиток культури” [2, с. 57]. Подібні процеси і відбувалися в радянській естетиці, на яку значно вплинула кібернетика і системний аналіз, починаючи з першої половини 1960-х років.

Сам факт апологізації² і розвитку кібернетики у СРСР у період “відлиги” після сталінської епохи також можна описати за допомогою лотманівського концепту “динамізму культури”. Будучи зацькованою на початку 1950-х років, уже до 1961 року ця наука названа в Третій програмі КПРС одним з основних засобів побудови комуністичного суспільства. Як епіграф до статті “Динамічна модель семіотичної системи” Ю. М. Лотман наводить цитату з рукописів Наг-Хаммаді: “Покажи мені камінь, який будівельники відкинули! Він – наріжний камінь” [1, с. 90].

Зі ще більшою легкістю теорія динамізму культури може бути застосована до дослідження “іншої естетики”. “Навіть наукові тексти, – стверджує Ю. М. Лотман, – які повинні були б створюватися в межах “чистих” метамов, “засмічуються” аналогіями, образами та іншими запозиченнями з інших, чужих для них, семіотичних сфер” [2, с. 32]. У попередніх розвідках [див.: 8; 9] я розглядала приклади таких “засмічень” академічної естетики поняттями і методами “іншої естетики”, що виросла з міждисциплінарних досліджень радянських гуманітаріїв і математиків.

“Метамови”, про які згадує у цьому випадку Ю. М. Лотман, або, як він називає їх в інших роботах, “метаструктури” або “мета-опис”, складають, за Ю. М. Лотманом, “необхідну умову семіотичного функціонування систем, що нас цікавлять. Тільки за їх допомоги системи усвідомлюють себе і усвідомлюють себе як цілісності” [2, с. 32]. Метамови, стверджує Ю. М. Лотман, “належать науці” [9, с. 39]. Вони “є необхідним елементом “інтелектуального цілого”” [там само, с. 39–40].

Культури, що надмірно оберігають чистоту своєї метамови (наукової зокрема), схильні до “жорсткості структури” [4, с. 16], яка уповільнює розвиток культури. За Ю. М. Лотманом, це культури, які “орієнтовані на автокомунікацію” [2, с. 89]. Їх цікавить переважно самоопис, і вони “часто виявляються значно менш динамічними, ніж цього вимагають потреби людського суспільства” [там само]. Ці

¹ Слово “конструкція” тут вживається стосовно “некультури” самим Ю. М. Лотманом, хоча, на мою думку, не є цілком доречним, оскільки сфера “некультури” належить до асистемного і аструктурного, “периферійного”, як його називає сам Ю. М. Лотман, поля, що перебуває на маргіналії “культури”. Але, оскільки воно не підпорядковується ні “культурі”, ні “метамові” культури, його місце розташування відносно культури складно визначити.

² Мається на увазі реанімація кібернетики у наукових колах та суспільній думці після смерті Сталіна. На початку 1950-х опубліковано декілька критичних щодо кібернетики статей у суспільно-політичній періодиці та у “Короткому філософському словнику” (1954).

культури тяжіють “до перетворення текстів в штампи і ототожнення” високого”, “хорошого” та “істинного” зі “стабільним”, “вічним” – тобто штампом” [3, с. 86]. За цим описом можемо побачити сталінський тип культури, зациклений на чистоті своєї метамови, що у радянському науковому середовищі проявлялося в фанатичному дотриманні букви марксизму-ленінізму. Подібні типи культур, орієнтовані на автокомунікацію, природно, намагаються припинити амбівалентні взаємозв’язки “культури” і “некультури”, що сприяють процесам динамізму і ретельно знищують різноманітні прояви периферійних елементів у “культурі” внаслідок зміцнення метамовних ідеологічних структур і, якщо ми говоримо про сталінську культуру, фізичного знищення “позакультурних просторів”.

Але якщо радянська культура після 1953 року почала відновлювати природні динамічні культурні процеси, а кібернетика стала одним з “наріжних каменів”, відкинутим учора, але на якому сьогодні будувалося комуністичне завтра, то чому “інша естетика” з її методологією і понятійним апаратом так і не увійшла до академічної наукової культури? Одним з пояснень цієї ситуації може стати предмет дослідження “іншої естетики” – кібернетичне мистецтво, а саме: ставлення академічних естетиків до нього, як до винятково маргінальної і навіть перверсивної форми мистецтва. Або – що більшою мірою відповідало естетичним дискусіям того часу – повне ігнорування кібернетичного мистецтва як можливого предмету аналізу естетичної теорії [див.: 13].

Причини такого ставлення, своєю чергою, лежать у тому, що у стратегію з розвінчання культу Сталіна не була включена критика соціалістичного реалізму, який виник 1932 року та витиснув зі сфери художньої культури всі альтернативні форми мистецтва та їх творців (в деяких випадках розправляючись з ними не менш жорстоко, ніж з “кулаками” і політичними супротивниками Сталіна). Так, наприклад, трохи більше ніж через рік після проведення XXII з’їзду КПРС (де була остаточно реанімована кібернетика) відбулася виставка у Манежі, приурочена 30-річчю МОСХа¹. Відома реакція М. Хрущова на експонати художників-авангардистів призвела до негативних наслідків² для розвитку альтернативного соцреалізму радянського мистецтва та його теорії. Як результат, цензура в сфері художньої культури посилилася, а єдино “правильними” художниками радянської культури метамовою ідеологією іменувалися ті, які створювали мистецтво, зрозуміле “народу”.

Історія “іншої естетики” та її дослідницькі напрямки вимагають більш детального аналізу. Безумовно, цю тему неможливо розглядати відірвано від прискіпливого аналізу суспільних процесів, що впливали на радянську науку як у її офіційному прояві, так і в маргінальному. Ці завдання вимагають окремих

¹ Московська спілка художників.

² А саме: розгромної доповіді у “Правді” на наступний же день після відкриття виставки; зустрічі керівників КПРС з діячами літератури і мистецтва в Будинку прийомів на Ленінських горах, а також розширеного засідання Ідеологічної комісії ЦК КПРС.

досліджень і, сподіваюся, стануть цікавими для аналізу та обговорення певному колу науковців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лотман Ю. М. Динамическая модель семиотической системы // Избранные статьи в трех томах. – Т. I. – Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: “Александра”, 1992. – С. 90–102.
2. Лотман Ю. М. Мозг-текст-культура-искусственный интеллект // Избранные статьи в трех томах. – Т. I. – Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: “Александра”, 1992. – С. 25–34.
3. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Избранные статьи в трех томах. – Т. I. – Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: “Александра”, 1992. – С. 76–90.
4. Лотман Ю. М. О семиосфере // Избранные статьи в трех томах. – Т. I. – Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: “Александра”, 1992. – С. 11–25.
5. Лотман Ю. М. Текст и полиглотизм культуры // Избранные статьи в трех томах. – Т. I. – Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: “Александра”, 1992. – С. 142–148.
6. Лотман Ю. М. Феномен культуры // Избранные статьи в трех томах. – Т. I. – Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: “Александра”, 1992. – С. 34–46.
7. Малышев И. В. Золотой век советской эстетики. – М.: Пробел-2000, 2007. – 72 с.
8. Пруденко Я. Д. Альтернативные исследования в советской эстетике. Институализация маргинеса // Галеевские чтения: Материалы международной научно-практической конференции. – Казань: Бриг, 2015. – С. 118–122.
9. Пруденко Я. Д. Искусство и ЭВМ в СССР. Реконструкция альтернативных эстетических исследований // FELIX AESTHETICUS: Гуманитарная миссия эстетики / VII Овсянниковская международная эстетическая конференция. – М.: МГУ, 2015. – С. 167–174.
10. Пруденко Я. Д., Кузьмина Д. Ю. Гуманитарные науки в цифровой век или Неотвратимость дисциплинарной гибридации // Международный журнал исследований культуры. Научное рецензируемое электронное издание. – № 3(8) 2012: Цифровая культура [Электронный ресурс] // Режим доступа: [https://culturalresearch.ru/files/open_issues/03_2012/IJCR_03\(8\)_2012_Prud_Kuz.pdf](https://culturalresearch.ru/files/open_issues/03_2012/IJCR_03(8)_2012_Prud_Kuz.pdf)
11. Пруденко Я. Д. Методологія дослідження естетики нових медіа. Vol.1. Digital Humanities // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 30 (43). – С. 152–159.

12. Пруденко Я. Д. Проект Digital Humanities в постсоветском научном и академическом пространстве // Науки о культуре в перспективе Digital Humanities: Материалы Международной конференции 3–5 октября 2013, Санкт-Петербург / Под ред. Л. В. Никифоровой, Н. В. Никифоровой. – СПб.: Астерион, 2013. – С. 70–78.
13. Пруденко Я. Д. Альтернативна теорія творчості та дискусія “фізиків і ліриків” у радянських академічних колах кінця 1950-х – початку 1960-х // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – № 16. – 2018. – [у друці].

“OTHER AESTHETICS” AS “OUTCULTURAL SPACE”. METHODOLOGY FOR ANALYSIS OF ALTERNATIVE SOVIET AESTHETIC STUDIES

Ianina Prudenko

National Pedagogical Dragomanov University

Turgenivska str., 8/14, 01054, Kyiv, Ukraine

ya.prudenko@gmail.com

The article seeks to find a methodology for studying the marginal direction in Soviet science - “other aesthetics” that arose in the USSR in the late 1950s in an interdisciplinary field on the brink of humanities, cybernetics and art. “Other aesthetics” is still remains under-investigated phenomenon in the modern history of science, but its own research field was quite broad and had an influence on academic Soviet aesthetics. Nevertheless “other” Soviet aesthetics had its conceptual apparatus, system of new cybernetic art species, research methodology, arising from borrowing of mathematical and cybernetic methods; it is considered the problems of aesthetic consciousness: cybernetic theory of creativity and aesthetic perception by recipient; was engaged in sociological studies of aesthetic literacy.

The concept of “dynamism of culture” by Yuriy Lotman is proposed as a methodology for the study of “other aesthetics”. Thus, Lotman’s term “culture” is regarded as official academic aesthetics, “non-culture” - as “other aesthetics”, and “meta-language” in this case is a political ideology that defined a clear framework for scientific discourse in the USSR. So, “another aesthetic”, using vocabulary by Yuriy Lotman, was one of those “peripheral sites” that provided “fast dynamic processes” in the Soviet culture of the “thaw” period. Between academic aesthetics (“culture”) and “other aesthetics” (“non-culture”) unequivocally traced the mutually enriching relations, which led to a concrete example of the “dynamism of culture”.

Key words: “other aesthetics”, Soviet aesthetics, Soviet cybernetics, cybernetic art, machine art, Semiotics.